

Zbiór Orzeczeń

OPINIA RZECZNIKA GENERALNEGO
PAOLA MENGOZZIEGO
przedstawiona w dniu 13 lipca 2016 r.¹

Sprawy połączone C-154/15, C-307/15 i C-308/15

Francisco Gutiérrez Naranjo
przeciwko
Cajasur Banco S.A.U. (C-154/15),
i
Ana María Palacios Martínez
przeciwko
Banco Bilbao Vizcaya Argentaria SA (C-307/15),
i
Banco Popular Español SA
przeciwko
Emiliowi Irlesowi Lópezowi,
Teresie Torres Andreu (C-308/15)

[wnioski o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym złożone przez Juzgado de lo Mercantil n° 1 de Granada (sąd gospodarczy nr 1 w Grenadzie, Hiszpania) (sprawa C-154/15) oraz przez Audiencia Provincial de Alicante (sąd okręgowy w Alicante, Hiszpania) (sprawy C-307/15 i C-308/15)]

Odesłanie prejudycjalne — Umowy zawarte z konsumentami — Nieuczciwe warunki —
Uprawnienia sądu krajowego — Stwierdzenie nieważności — Skutki — Obowiązek zwrotu kwot
pobraných na podstawie warunku umowy uznanego za nieuczciwy — Nieretreoaktywność — Zgodność
z art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13/EWG

Spis treści

I – Ramy prawne	3
A – Dyrektywa 93/13	3
B – Prawo hiszpańskie	5
1. Przepisy normatywne	5
2. Orzecznictwo Tribunal Supremo (sądu najwyższego)	5

¹ — Język oryginału: francuski.

a) Wyrok z dnia 9 maja 2013 r.	5
b) Wyroki z dnia 25 marca 2015 r. i z dnia 29 kwietnia 2015 r.	6
II – Okoliczności faktyczne, spory w postępowaniach głównych i pytania prejudycjalne	7
A – Sprawa C-154/15	7
B – Sprawy C-307/15 i C-308/15	8
1. Sprawa C-307/15	8
2. Sprawa C-308/15	8
3. Pytania prejudycjalne w sprawach C-307/15 i C-308/15	9
III – Postępowanie przed Trybunałem	10
A – W przedmiocie wniosku o zastosowanie trybu przyspieszonego do spraw C-307/15 i C-308/15	10
B – W przedmiocie przebiegu pisemnego i ustnego etapu postępowania	11
IV – Analiza prawna	11
A – W przedmiocie pytań prejudycjalnych, rozważanych łącznie, w sprawie C-154/15 oraz w przedmiocie pierwszego wspólnego pytania w sprawach C-307/15 i C-308/15	11
1. W przedmiocie poziomu ochrony oferowanego konsumentom w orzecznictwie Tribunal Supremo (sądu najwyższego) w stosunku do poziomu oferowanego przez dyrektywę 93/13	12
2. W przedmiocie zakresu obowiązku nałożonego na państwa członkowskie w art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13	15
a) Niewiele wyjaśniająca wykładnia gramatyczna	15
b) Powrót do orzecznictwa	16
c) Zastosowanie do niniejszych spraw	18
B – W przedmiocie pozostałych pytań prejudycjalnych	21
V – Wnioski	22

1. Sądy hiszpańskie w znaczący sposób przyczyniły się do rozwoju orzecznictwa dotyczącego dyrektywy Rady 93/13/EWG z dnia 5 kwietnia 1993 r. w sprawie nieuczciwych warunków w umowach konsumenckich² przedstawiając Trybunałowi wielokrotnie pytania prejudycjalne skłaniające go do uściślenia jej interpretacji. Obecnie spór dotyczący klauzul „dolnego progu” zamieszczonych w umowach kredytu zawartych z konsumentami toczy się na salach sądów hiszpańskich, a także

2 – Dz.U. 1993 L 95, s. 29.

incydentalnie Trybunału³. Klauzule te przewidują, że instytucje bankowe udzielające kredytu hipotecznego według zmiennej stopy oprocentowania stosują dolną granicę zmienności stóp procentowych w taki sposób, iż nawet jeśli mająca zastosowanie stopa procentowa spadnie poniżej pewnego progu (lub „dolnego progu”), konsument nadal płaci odsetki minimalne, odpowiadające temu progowi.

2. W niniejszych sprawach powstaje zasadnicze pytanie, dotyczące nie tyle samych klauzul „dolnego progu”, ale skutków, jakie należy przypisać stwierdzeniu nieuczciwego charakteru takich klauzul. To pytanie powstaje w szczególnym kontekście, obejmującym szereg wyroków wydanych przez Tribunal Supremo (sąd najwyższy), w których ten ostatni orzekł, że konsumenci mogą uzyskać zwrot kwot wpłaconych instytucjom finansowym na podstawie klauzul „dolnego progu” dopiero po dniu wydania jego pierwszego wyroku stwierdzającego nieważność omawianych klauzul ze względu na ich nieuczciwy charakter, to jest po dniu 9 maja 2013 r.

I – Ramy prawne

A – Dyrektywa 93/13

3. Z motywu czwartego dyrektywy 93/13 wynika, że „obowiązkiem państw członkowskich jest zapewnienie, aby umowy zawierane z konsumentami nie zawierały nieuczciwych warunków”.

4. Motyw dwunasty dyrektywy 93/13 stanowi, iż „obowiązujące prawo krajowe pozwala jedynie na częściową harmonizację przepisów; [...] państwa członkowskie w poszanowaniu postanowień Traktatu powinny mieć możliwość zapewnienia konsumentom wyższego poziomu bezpieczeństwa poprzez wprowadzenie przepisów prawa krajowego bardziej rygorystycznych niż przewidziane w niniejszej dyrektywie”.

5. W motywie szesnastym dyrektywy 93/13 prawodawca Unii wyjaśnił, że „ocena nieuczciwego charakteru warunków umowy, zgodnie z wybranymi ogólnymi kryteriami, [...] mus[i] być uzupełnion[a] środkami umożliwiającymi dokonanie ogólnej oceny różnych interesów; stanowi to wymóg działania w dobrej wierze; przy dokonywaniu oceny działania w dobrej wierze będzie brana pod uwagę zwłaszcza siła pozycji przetargowej stron umowy, [...]; wymóg działania w dobrej wierze, jeżeli traktuje on drugą stronę umowy w sposób sprawiedliwy i słuszny, należyć uwzględniając jej prawnie uzasadnione roszczenia”.

6. W osiemnastym motywie dyrektywy 93/13 stwierdzono, że „rodzaj towarów lub usług powinien mieć wpływ na ocenę nieuczciwych warunków umownych”.

7. W motywie dwudziestym dyrektywy 93/13 wprowadzono wymóg, zgodnie z którym „umowy powinny być sporządzane prostym i zrozumiałym językiem, [...] konsument powinien mieć faktycznie możliwość zapoznania się ze wszystkimi warunkami umowy, a wszelkie wątpliwości powinny być interpretowane na jego korzyść”.

3 — Jak na to wskazuje szereg odesłań prejudycjalnych na ten temat, jakie wpłynęły ostatnio do Trybunału. Zobacz podobnie wyrok z dnia 14 kwietnia 2016 r., Sales Sinués i Drame Ba (C-381/14 i C-385/14, EU:C:2016:252); a także toczące się sprawy C-349/15, C-381/15, C-431/15, C-525/15, C-554/14, C-1/16 i C-34/16.

8. W motywie dwudziestym pierwszym dyrektywy 93/13 przewidziano, że „państwa członkowskie powinny zapewnić, aby nieuczciwe warunki nie były zamieszczane w umowach zawieranych przez sprzedawców lub dostawców z konsumentami [...] jeżeli jednak takie warunki zostają w nich zawarte, aby nie były one wiążące dla konsumenta, oraz zagwarantować, żeby umowa obowiązywała strony zgodnie z zawartymi w niej postanowieniami, pod warunkiem że po wyłączeniu z umowy nieuczciwych warunków może ona nadal obowiązywać”.

9. Motyw dwudziesty czwarty dyrektywy 93/13 stanowi, że „sądy [...] państw członkowskich muszą mieć do swojej dyspozycji stosowne i skuteczne środki zapobiegające stałemu stosowaniu nieuczciwych warunków w umowach konsumenckich”.

10. Zgodnie z art. 3 ust. 1 i 2 dyrektywy 93/13:

„1. Warunki umowy, które nie były indywidualnie negocjowane, mogą być uznane za nieuczciwe, jeśli stoją w sprzeczności z wymogami dobrej wiary, powodują znaczącą nierównowagę wynikających z umowy, praw i obowiązków stron ze szkodą dla konsumenta.

2. Warunki umowy zawsze zostaną uznane za niewynegocjowane indywidualnie, jeżeli zostały sporządzone wcześniej i konsument nie miał w związku z tym wpływu na ich treść, zwłaszcza jeśli zostały przedstawione konsumentowi w formie uprzednio sformułowanej umowy standardowej”.

11. Artykuł 4 dyrektywy 93/13 ma następujące brzmienie:

„1. Nie naruszając przepisów art. 7, nieuczciwy charakter warunków umowy jest określany z uwzględnieniem rodzaju towarów lub usług, których umowa dotyczy i z odniesieniem, w czasie wykonania umowy, do wszelkich okoliczności związanych z wykonaniem umowy oraz do innych warunków tej umowy lub innej umowy, od której ta jest zależna.

2. Ocena nieuczciwego charakteru warunków nie dotyczy ani określenia głównego przedmiotu umowy, ani relacji ceny i wynagrodzenia do dostarczonych w zamian towarów lub usług, o ile warunki te zostały wyrażone prostym i zrozumiałym językiem”.

12. W art. 5 dyrektywy 93/13 stwierdzono, że „[w] przypadku umów, w których wszystkie lub niektóre z przedstawianych konsumentowi warunków wyrażone są na piśmie, warunki te muszą zawsze być sporządzone prostym i zrozumiałym językiem. Wszelkie wątpliwości co do treści warunku należy interpretować na korzyść konsumenta”.

13. Artykuł 6 ust. 1 dyrektywy 93/13 przewiduje, iż „[p]aństwa członkowskie stanowią, że na mocy prawa krajowego nieuczciwe warunki w umowach zawieranych przez sprzedawców lub dostawców z konsumentami nie będą wiążące dla konsumenta, a umowa w pozostałej części będzie nadal obowiązywała strony, jeżeli jest to możliwe po wyłączeniu z niej nieuczciwych warunków”.

14. Zgodnie z art. 7 ust. 1 dyrektywy „[z]arówno w interesie konsumentów, jak i konkurentów państwa członkowskie zapewnią stosowne i skuteczne środki mające na celu zapobieganie stałemu stosowaniu nieuczciwych warunków w umowach zawieranych przez sprzedawców i dostawców z konsumentami”.

15. W art. 8 dyrektywy 93/13 przewidziano, że „[w] celu zapewnienia wyższego stopnia ochrony konsumenta państwa członkowskie mogą przyjąć lub utrzymać bardziej rygorystyczne przepisy prawne zgodne z traktatem w dziedzinie objętej niniejszą dyrektywą”.

B – Prawo hiszpańskie

1. Przepisy normatywne

16. Zgodnie z art. 1303 kodeksu cywilnego, definiującym konsekwencje płynące ze stwierdzenia nieważności, „[p]o stwierdzeniu nieważności zobowiązania strony umowy zobowiązane są wzajemnie do zwrotu rzeczy, które stanowiły przedmiot umowy, z ich pożytkami oraz ceny wraz z odsetkami”.

17. Zgodnie z art. 83 Ley General para la Defensa de los Consumidores y Usuarios y otras leyes complementarias (ustawy powszechnej w sprawie ochrony konsumentów i użytkowników oraz innych ustaw dodatkowych, zwanej dalej „LGDCU”)⁴ „[n]ieuczciwe warunki są nieważne z mocy samego prawa i uznaje się je za nieistniejące. W tym celu sąd po wysłuchaniu stron stwierdza nieważność nieuczciwych warunków zawartych w umowie, która jednak nadal wiąże strony na takich samych zasadach, o ile może nadal istnieć bez tychże warunków umownych”.

2. Orzecznictwo Tribunal Supremo (sądu najwyższego)

a) Wyrok z dnia 9 maja 2013 r.

18. W swoim wyroku z dnia 9 maja 2013 r.⁵ Tribunal Supremo (sąd najwyższy) zajmował się nieuczciwym charakterem klauzul „dolnego progu” w kontekście powództwa zbiorowego wniesionego przez stowarzyszenie konsumentów przeciwko trzem instytucjom bankowym.

19. Tribunal Supremo (sąd najwyższy) stwierdził, że ze względu na to, iż były one nierozzerwalnie związane z ceną lub jej odpowiednikiem, klauzule dolnego progu stanowiły główny przedmiot umowy, a w konsekwencji nie było co do zasady możliwe skontrolowanie nieuczciwego charakteru ich treści. Tym niemniej ze względu na to, że Trybunał dopuścił kontrolę sądową warunków określających główny przedmiot umowy dla zapewnienia konsumentowi wyższego poziomu ochrony, Tribunal Supremo (sąd najwyższy) uznał, iż może dokonać analizy ewentualnie nieuczciwego charakteru klauzul „dolnego progu” wskazując, że wyrok z dnia 3 czerwca 2010 r., Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Madrid⁶ upoważnił go do sprawowania kontroli wykraczającej poza granice zwykłego zweryfikowania, czy warunki umowy zostały zredagowane w sposób jasny. Tribunal Supremo (sąd najwyższy) uznał, że brzmienie art. 4 ust. 2 dyrektywy 93/13 odnosi się wyłącznie do kontroli formalnej przejrzystości warunków określających główny przedmiot umowy. Tymczasem zgodnie ze swoim rozumieniem wyroku Trybunału z dnia 3 czerwca 2010 r., Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Madrid⁷, orzekł on, że poza pierwszym kryterium kontroli przejrzystości sądy hiszpańskie mogą poddać te warunki umowy także kontroli zgodnie z drugim kryterium, bardziej wymagającym, niż kryterium przewidziane w dyrektywie 93/13, opartym na art. 80 ust. 1 LGDCU⁸. Zdaniem Tribunal Supremo (sądu najwyższego), przepis ten ustanawia drugie kryterium przejrzystości polegające na badaniu, czy konsument znał lub mógł łatwo poznać obciążenie gospodarcze i prawne, jakie nakładała na niego umowa. Jakkolwiek Tribunal Supremo (sąd najwyższy) orzekł, że klauzule „dolnego progu” były zgodne z prawem, ponieważ spełniały prawne wymogi przejrzystości, oraz spełniały pierwsze kryterium

4 — Której tekst jednolity został zatwierdzony Real Decreto Legislativo 1/2007 por el que se aprueba el texto refundido de la Ley General para la Defensa de los Consumidores y Usuarios y otras leyes complementarias (dekretem królewskim z mocą ustawy 1/2007, przyjmującym ujednolicony tekst ustawy powszechnej w sprawie ochrony konsumentów i użytkowników oraz innych ustaw dodatkowych), z dnia 26 listopada 2007 r. (BOE nr 287 z dnia 30 listopada 2007 r.).

5 — Wyrok nr 241/12 (ES:TS:2013:1916).

6 — C-484/08, EU:C:2010:309.

7 — C-484/08, EU:C:2010:309.

8 — Precyzującym właściwości, jakie powinien posiadać warunek umowy, aby można było uznać go za przejrzysty.

przejrzystości, to jednak zajął inne stanowisko w odniesieniu do drugiego kryterium kontroli⁹. W konsekwencji uznał on klauzule „dolnego progu” za „nieuczciwe” i stwierdził ich nieważność, utrzymując jednak w mocy umowy, w których są one zawarte oraz nakazał trzem instytucjom bankowym, będącym stronami toczącego się przed nim postępowania, usunięcie tych klauzul z istniejących umów oraz zaprzestanie ich używania.

20. Stojąc na stanowisku, że stosuje on wzmocnioną kontrolę przejrzystości spornych klauzul *ex novo*, Tribunal Supremo (sąd najwyższy) na wniosek prokuratora ograniczył w czasie skutki swojego wyroku. Orzekł zatem, że skutek wsteczny może zostać ograniczony na podstawie zasad pewności prawa, równości i zakazu bezpodstawnego wzbogacenia, oraz zweryfikował spełnienie dwóch kryteriów wymaganych przez Trybunał w sytuacji, gdy wnoszono do niego o ograniczenie w czasie skutków jego własnych wyroków, mianowicie dobrej wiary zainteresowanych i ryzyka poważnych konsekwencji gospodarczych¹⁰. W wyniku tej analizy¹¹ orzekł on, że stwierdzenie nieważności nie wpływa ani na sytuacje ukształtowane ostatecznie przez orzeczenia sądowe posiadające moc rzeczy osądzonej, ani na wpłaty dokonane przed datą publikacji wyroku z dnia 9 maja 2013 r.

b) Wyroki z dnia 25 marca 2015 r. i z dnia 29 kwietnia 2015 r.

21. W dniach 25 marca 2015 r. i 29 kwietnia 2015 r.¹², orzekając w sprawie dwóch powództw indywidualnych wniesionych przeciwko jednej z instytucji kredytowych pozwanych w postępowaniu zbiorowym, w którym zapadł wyrok z dnia 9 maja 2013 r., Tribunal Supremo (sąd najwyższy) uznał, że okoliczności faktyczne były identyczne z tymi, które leżały u podstaw jego orzeczenia z dnia 9 maja 2013 r. Potwierdził on zatem nieuczciwy charakter klauzul „dolnego progu”. Uznał on ponadto, że ma do czynienia z tymi samymi zagadnieniami związanymi z pewnością prawa, dobrą wiarą i ryzykiem poważnych konsekwencji gospodarczych. W tych okolicznościach ograniczył w czasie skutki swoich wyroków z dnia 25 marca 2015 r. oraz z dnia 29 kwietnia 2015 r., ograniczając obowiązek zwrotu kwot wpłaconych przy zastosowaniu klauzul „dolnego progu” do kwot wpłaconych po ogłoszeniu wyroku z dnia 9 maja 2013 r., a więc po dniu, w którym dobra wiara zainteresowanych przestała istnieć.

9 — Z akt sprawy wynika, że to drugie kryterium kontroli zostało przez Tribunal Supremo (sąd najwyższy) przedstawione jako nowy wymóg. Ten ostatni sąd uznał, że aby klauzule „dolnego progu” mogły przejść tę wzmoczoną kontrolę, niezbędne byłoby w chwili zawarcia umowy, żeby konsument poznał symulacje różnych scenariuszy związanych z rozsądnie przewidywalnym rozwojem stóp procentowych lub informacje na temat kosztu w porównaniu z innymi rodzajami kredytów oferowanymi przez tę samą instytucję. W dalszej części mojej analizy powrócę do nowatorskiego jakoby charakteru stanowiska Tribunal Supremo (sądu najwyższego).

10 — W przedmiocie tych dwóch kryteriów Tribunal Supremo (sąd najwyższy) odniósł się do wyroku z dnia 21 marca 2013 r., RWE Vertrieb (C-92/11, EU:C:2013:180).

11 — Tribunal Supremo (sąd najwyższy) uznał, że i) klauzule „dolnego progu” są zgodne z prawem, ii) włączenie ich do umów o zmiennym oprocentowaniu miało obiektywne podstawy, iii) nie są to klauzule niespotykane ani ekstrawaganckie, iv) ich używanie było długo tolerowane na rynku, v) ich nieuczciwy charakter został stwierdzony nie z powodu ze swej natury niezgodnego z prawem charakteru ich skutków, ale z powodu ich braku przejrzystości, vi) brak przejrzystości wynikał z niewystarczającej informacji, vii) uregulowania krajowe były przestrzegane, viii) cel określenia minimalnej stopy procentowej odpowiada potrzebom utrzymania minimalnego zwrotu z aktywów kredytów hipotecznych, zaś klauzule te zostały skalkulowane w taki sposób, aby nie prowadziły do znacznych zmian kwot, które należało wpłacić, ix) ustawa umożliwia zmianę wierzyciela, a więc niezadowolony konsument może łatwo zmienić instytucję kredytową, oraz x) powszechnie wiadomo, że *restitutio in integrum* od dnia zawarcia umowy wywołałoby znaczne trudności gospodarcze.

12 — Odpowiednio wyroki nr 139/2015, ES:TS:2015:1280, oraz nr 222/2015, ES:TS:2015:2207.

II – Okoliczności faktyczne, spory w postępowaniach głównych i pytania prejudycjalne

A – Sprawa C-154/15

22. Francisco Gutiérrez Naranjo zawarł z bankiem Cajasur Banco S.A.U. umowę kredytu hipotecznego, w której została zawarta klauzula „dolnego progu”. F. Gutiérrez Naranjo wniósł do Juzgado de lo Mercantil n° 1 de Granada (sądu gospodarczego w Grenadzie), z jednej strony powództwo o zaniechanie naruszeń odnoszące się do tego warunku umowy z tego powodu, że stanowił on nieuczciwy warunek umowy, oraz z drugiej strony powództwo o zwrot wpłaconych kwot od chwili podpisania umowy kredytu ze względu na podnoszony przez niego nieuczciwy warunek umowy.

23. Juzgado de lo Mercantil n° 1 de Granada (sąd gospodarczy w Grenadzie) przypomina treść wyroku wydanego przez Tribunal Supremo (sąd najwyższy) z dnia 9 maja 2013 r. oraz zauważa rozbieżne stosowanie tego wyroku przez hiszpańskie sądy powszechne, w szczególności jeśli chodzi o jego ewentualne odpowiednie zastosowanie w kontekście powództwa nie zbiorowego, ale indywidualnego. Ponadto, gdyby należało uznać za możliwą odmowę zarządzenia zwrotu kwot pobranych na mocy warunku umowy uznanego za nieuczciwy od dnia zawarcia umowy zawierającej omawiany warunek, Juzgado de lo Mercantil n° 1 de Granada (sąd gospodarczy w Grenadzie) zastanawia się nad początkowym momentem, od którego należy zarządzić rozpatrywany zwrot. Zastanawia się on również nad zgodnością takiego ograniczenia restytucyjnych skutków stwierdzenia nieważności ze względu na nieuczciwy charakter z orzecznictwem Trybunału¹³, chociaż skłania się do uznania, że ograniczenie skutków nieważności nie jest porównywalne do ewentualnego uprawnienia sądu krajowego do modyfikowania treści warunków umowy uznanych za nieuczciwe.

24. I tak, napotykając na trudności przy dokonywaniu wykładni prawa Unii, Juzgado de lo Mercantil n° 1 de Granada (sąd gospodarczy nr 1 w Grenadzie) postanowił zawiesić postępowanie i w postanowieniu, które wpłynęło do sekretariatu Trybunału w dniu 1 kwietnia 2015 r., zwrócić się do tego ostatniego z następującymi pytaniami prejudycjalnymi:

- „1) Czy w omawianych przypadkach wykładni, na podstawie której stwierdzenie nieważności wspomnianego warunku wywołuje skutki jedynie od chwili tego stwierdzenia, jest zgodna z wykładnią pojęcia »braku związania«, jakiego dokonuje art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13? Czy w związku z tym, pomimo że warunek został uznany za nieważny, to należy przyjąć, iż skutki wywołane przez niego w trakcie jego obowiązywania nie zostają unieważnione lub uznane za bezskuteczne?
- 2) Czy nakazanie zaprzestania stosowania określonego warunku (zgodnie z ust. 1 art. 6 i 7 dyrektywy 93/13) w postępowaniu dotyczącym indywidualnego powództwa wniesionego przez konsumenta w sytuacji, gdy orzeczona zostanie nieważność tego warunku, jest zgodne z ograniczeniem skutków owej nieważności? Czy jest możliwe miarkowanie (przez sądy) zwrotu kwot pieniędzy zapłaconych przez konsumenta – do którego to zwrotu są zobowiązani sprzedawcy lub dostawcy – na podstawie warunku, który następnie został uznany za nieważny od początku jego istnienia, ze względu na brak poinformowania lub brak przejrzystości?”.

13 — Zobacz w szczególności wyrok z dnia 14 czerwca 2012 r., Banco Español de Crédito (C-618/10, EU:C:2012:349).

B – Sprawy C-307/15 i C-308/15

1. Sprawa C-307/15

25. Ana María Palacios Martínez zawarła w dniu 28 lipca 2006 r. umowę kredytu hipotecznego z bankiem Banco Bilbao Vizcaya Argentaria SA (zwanym dalej „BBVA”), w której została zawarta klauzula „dolnego progu”. W dniu 6 marca 2014 r. A. Palacios Martínez wniosła skargę przeciwko BBVA zmierzającą do stwierdzenia nieważności tego warunku umowy z powodu jego nieuczciwego charakteru. W dniu 3 listopada 2014 r. Juzgado de lo Mercantil n° 1 de Alicante (sąd gospodarczy nr 1 w Alicante) orzekł, że wniesiona skarga stała się bezprzedmiotowa¹⁴, bez uszczerbku dla zwrotu A. Palacios Martínez kwot, jakie BBVA pobrała na mocy omawianego warunku umowy od dnia 9 maja 2013 r. zgodnie z orzeczeniem Tribunal Supremo (sądu najwyższego) w jego wyroku z dnia 9 maja 2013 r.

26. A. Palacios Martínez wniosła apelację od tego wyroku do Audiencia Provincial de Alicante (sądu okręgowego w Alicante). Jej zdaniem warunki zwrotu orzeczone w pierwszej instancji nie były zgodne ani z art. 1303 kodeksu cywilnego, ani z zasadą ustanowioną w dyrektywie 93/13, zgodnie z którą nieuczciwe warunki umowy nie wiążą konsumentów. Jako że kwoty pobrane przez BBVA od dnia zawarcia umowy z A. Palacios Martínez do dnia wydania wyroku Tribunal Supremo (sądu najwyższego) zostały pobrane na podstawie warunku umowy uznanego za nieuczciwy, oraz ze względu na to, że zwrot omawianych kwot był wymagany dopiero od dnia wspomnianego wyroku, nieuczciwy warunek umowy wiązał zatem częściowo konsumenta, podczas gdy dyrektywa 93/13 wymaga całkowitego i bezwarunkowego braku wiążącego charakteru w celu zagwarantowania konsumentowi pełnej ochrony. Nawet zakładając, że kryteria dobrej wiary i ryzyka poważnych konsekwencji gospodarczych są odpowiednie dla ograniczenia przez sąd krajowy skutków w postaci zwrotu kwot wpłaconych na podstawie warunku umowy uznanego za nieuczciwy, to jednak A. Palacios Martínez podważa okoliczność, że można przyjąć dobrą wiarę po stronie BBVA. Ponadto BBVA nie ponosił żadnego poważnego ryzyka w przypadku zobowiązania go przez sąd do zwrotu kwot, które A. Palacios Martínez mu wpłaciła na podstawie klauzuli „dolnego progu” uznanej za nieuczciwą. Jeśli występuje ryzyko gospodarcze, to jest to raczej ryzyko ponoszone przez gospodarstwo domowe tej konsumentki.

2. Sprawa C-308/15

27. W dniu 1 czerwca 2001 r. Emilio Irlés López i Teresa Torres Andreu zawarli z bankiem Banco Popular Español SA¹⁵ umowę kredytu hipotecznego zawierającą klauzulę „dolnego progu”. W maju i czerwcu 2007 r. Banco Popular Español wyraził zgodę na podwyższenie kapitału, a każde podwyższenie spowodowało zmianę owej klauzuli „dolnego progu”.

28. Emilio Irlés López i Teresa Torres Andreu wnieśli do Juzgado de lo Mercantil n° 3 de Alicante (sądu gospodarczego nr 3 w Alicante) powództwo o stwierdzenie nieważności klauzuli „dolnego progu” zawartej w umowie z 2001 r. oraz w późniejszych aneksach. Ze względu na jej brak przejrzystości klauzula ta powinna być ich zdaniem uważana za nieuczciwą. Ponadto E. Irlés López i T. Torres Andreu zażądali ponownego obliczenia ich rat bez zastosowania spornej klauzuli oraz nałożenie na bank obowiązku zwrócenia im różnicy od dnia zawarcia umowy.

14 — Juzgado de lo Mercantil n° 1 de Alicante (sąd gospodarczy nr 1 w Alicante) orzekł, że skoro Tribunal Supremo (sąd najwyższy) stwierdził nieważność identycznego warunku umowy w swoim wyroku z dnia 9 maja 2013 r., nie ma potrzeby stwierdzania nieważności omawianego warunku umowy w zawiśłym przed nim sporze, biorąc pod uwagę, że BBVA była jedną z trzech instytucji finansowych będących stronami w postępowaniu przed Tribunal Supremo (sądem najwyższym).

15 — Banco Popular Español nie znalazł się wśród trzech instytucji kredytowych będących stronami postępowania przed Tribunal Supremo (sądem najwyższym), w którym zapadł wyrok z dnia 9 maja 2013 r.

29. W dniu 10 listopada 2014 r. Juzgado de lo Mercantil n° 3 de Alicante (sąd gospodarczy nr 3 z Alicante) stwierdził nieważność klauzuli „dolnego progu” zawartej w spornych umowach z mocy prawa ze względu na jej nieuczciwy charakter. Zobowiązał on także Banco Popular Español do zwrotu E. Irlesowi Lópezowi i T. Torres Andreu kwot uznanych za pobrane bezpodstawnie na mocy tej klauzuli, powiększonych o odsetki, od dnia zawarcia umowy.

30. Banco Popular Español wniósł apelację od tego wyroku do Audiencia Provincial de Alicante (sądu okręgowego w Alicante). Przed tym sądem apelacyjnym Banco Popular Español podważa nieuczciwy charakter klauzuli „dolnego progu” zawartej w umowie z 2001 r. i zmienionej dwukrotnie w 2007 r., oraz utrzymuje, że dostarczył wystarczających informacji swoim kontrahentom. W każdym razie Banco Popular Español argumentuje, że sąd pierwszej instancji, zobowiązując go do zwrotu ze skutkiem wstecznym kwot pobranych jakoby bezpodstawnie, odstąpił od stanowiska Tribunal Supremo (sądu najwyższego) zawartego w jego wyroku z dnia 9 maja 2013 r. W konsekwencji wyrok z dnia 10 listopada 2014 r. należy uchylić.

3. Pytania prejudycjalne w sprawach C-307/15 i C-308/15

31. Audiencia Provincial de Alicante (sąd okręgowy w Alicante) ma wątpliwości co do zakresu sankcji za nieuczciwy charakter warunków umowy. W art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13 ograniczono się do wymogu, aby warunki te nie wiązały konsumenta w warunkach określonych w prawach krajowych. Kwestia zwrotu kwot wpłaconych na podstawie warunków uznanych za nieuczciwe nie została zharmonizowana a priori przez tę dyrektywę. Niemniej jednak sąd odsyłający zastanawia się w tych dwóch sprawach, czy byłoby sprzeczne ze skutecznością, odstraszającym celem i pełną ochroną konsumenta, którą promuje dyrektywa 93/13, interpretowanie art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13 jako niezobowiązującego państw członkowskich także do ustanowienia warunków zwrotu konsumentom, wobec których zastosowano takie warunki umowy. Wspomniany sąd zastanawia się ponadto nad tym, czy ograniczenie zwrotu takie jak orzeczone przez Tribunal Supremo (sąd najwyższy) nie jest sprzeczne z zakazem nałożonym na sądy krajowe przez Trybunał rewizji lub zmiany treści warunków umowy uznanych za nieuczciwe. Skoro orzecznictwo Trybunału tworzy w szczególności obowiązki sądów krajowych wyciągnięcia wszelkich konsekwencji płynących zgodnie z ich prawem krajowym z uznania warunku umowy za „nieuczciwy”¹⁶, powstaje pytanie o to, czy brak wiążącego charakteru nieuczciwych warunków umowy przewidziany w dyrektywie należy rozumieć w sposób bezwzględny lub bezwarunkowy lub przeciwnie, czy może on podlegać modyfikacjom. Wreszcie zakładając, że kryteria wprowadzone przez Trybunał dla orzeczenia o ograniczeniu retroaktywnego skutku jego własnych wyroków dotyczą sytuacji takiej jak napotkana przez Tribunal Supremo (sąd najwyższy), Audiencia Provincial de Alicante (sąd okręgowy w Alicante) ma wątpliwości co do tego, czy można przyjąć dobrą wiarę banków, które znajdują się oczywiście w pozycji nadrzędnej wobec konsumentów. Co do ryzyka poważnych konsekwencji gospodarczych sąd odsyłający ma wątpliwości, czy Tribunal Supremo (sąd najwyższy) rzeczywiście spotkał się z takim ryzykiem, biorąc pod uwagę okoliczność, iż oparł się on jedynie na „powszechnie znanym” charakterze tego ryzyka bez ustalenia dokładnych okoliczności jakościowych ani ilościowych.

16 — Audiencia Provincial de Alicante (sąd okręgowy w Alicante) opiera się w niniejszej sprawie w szczególności na wyrokach z dnia 26 kwietnia 2012 r., Invitel (C-472/10, EU:C:2012:242); a także z dnia 30 maja 2013 r., Jörös (C-397/11, EU:C:2013:340).

32. I tak napotkawszy na trudności związane z wykładnią prawa Unii, Audiencia Provincial de Alicante (sąd okręgowy w Alicante) postanowił zawiesić postępowanie i postanowieniem, które wpłynęło do sekretariatu Trybunału w dniu 25 czerwca 2015 r., zwrócić się do tego ostatniego z następującymi pytaniami prejudycjalnymi:

- „1) Czy jest zgodne z zasadą braku związania [nieuczciwymi warunkami umowy], zawartą w art. 6 ust. 1 dyrektywy [93/13], aby skutki restytucyjne wynikające ze stwierdzenia nieważności zawartej w umowie kredytu klauzuli »dolnego progu« z uwagi na jej nieuczciwy charakter wywoływane były nie od dnia zawarcia umowy lecz od późniejszej chwili?
- 2) Czy kryterium dobrej wiary zainteresowanych, które stanowi podstawę do ograniczania mocy wstecznej wynikającej ze [stwierdzenia] nieuczciwego charakteru warunku, stanowi pojęcie autonomiczne prawa Unii podlegające jednolitej wykładni we wszystkich państwach członkowskich?
- 3) W przypadku udzielenia odpowiedzi twierdzącej, jakie przesłanki należy uwzględnić w celu stwierdzenia istnienia dobrej wiary zainteresowanych?
- 4) W każdym przypadku, czy z dobrą wiarą zainteresowanych da się pogodzić działanie przedsiębiorcy, który przygotowując umowę doprowadził do nieprzejrzystości decydującej o nieuczciwym charakterze klauzuli?
- 5) Czy ryzyko poważnych komplikacji, które stanowi podstawę ograniczenia mocy wstecznej wynikającej ze [stwierdzenia] nieuczciwego charakteru warunku, jest pojęciem autonomicznym prawa Unii podlegającym jednolitej wykładni we wszystkich państwach członkowskich?
- 6) W przypadku udzielenia odpowiedzi twierdzącej, jakie kryteria należy wziąć pod uwagę?
- 7) Czy ryzyko poważnych komplikacji należy oceniać biorąc pod uwagę jedynie komplikacje, które mogą powstać po stronie przedsiębiorcy, czy też należy również uwzględniać szkodę powstającą po stronie konsumentów z uwagi na brak pełnego zwrotu kwot zapłaconych na podstawie wspomnianej klauzuli »dolnego progu«?

[oraz wyłącznie w sprawie C-308/15]

- 8) Czy zgodne z ustanowioną w art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13 oraz z zasadą skutecznej ochrony sądowej ustanowioną w art. 47 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej jest automatyczne rozszerzenie wspomnianego ograniczenia skutków restytucyjnych wynikających z nieważności klauzuli »dolnego progu« stwierdzonej w ramach postępowania wszczętego przez stowarzyszenie konsumentów przeciwko [trzem] instytucjom finansowym na powództwa indywidualne o stwierdzenie nieważności klauzuli »dolnego progu« z powodu jej nieuczciwego charakteru wniesione przez klientów będących konsumentami, którzy zawarli umowę kredytu hipotecznego z różnymi instytucjami finansowymi?».

III – Postępowanie przed Trybunałem

A – *W przedmiocie wniosku o zastosowanie trybu przyspieszonego do spraw C-307/15 i C-308/15*

33. W sprawach C-307/15 i C-308/15 sąd odsyłający zwrócił się do Trybunału o rozpatrzenie omawianych spraw w trybie przyspieszonym na podstawie art. 23a statutu Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej oraz art. 105 § 1 regulaminu postępowania przed Trybunałem. Wniosek ten został oddalony postanowieniem prezesa Trybunału wydanym w dniu 14 sierpnia 2015 r.

B – W przedmiocie przebiegu pisemnego i ustnego etapu postępowania

34. Postanowieniem prezesa Trybunału z dnia 10 lipca 2015 r. sprawy C-307/15 i C-308/15 zostały połączone dla celów przeprowadzenia pisemnego i ustnego etapu postępowania, a także wydania wyroku. W tych sprawach uwagi na piśmie przedstawili E. Irlés López, BBVA, Banco Popular Español, rządu hiszpański, polski i rząd Zjednoczonego Królestwa, a także Komisja Europejska.

35. W sprawie C-154/15 uwagi na piśmie przedstawili F. Gutiérrez Naranjo, Cajasur Banco, rządu czeski, hiszpański i rząd Zjednoczonego Królestwa, a także Komisja.

36. Postanowieniem prezesa Trybunału z dnia 21 października 2015 r. sprawy C-154/15, C-307/15 i C-308/15 zostały połączone do celów przeprowadzenia ustnego etapu postępowania oraz wydania wyroku.

37. Na rozprawie przeprowadzonej wspólnie dla tych trzech połączonych spraw w dniu 26 kwietnia 2016 r. uwagi ustne przedstawili F. Gutiérrez Naranjo, A. Palacios Martínez, E. Irlés López, Cajasur Banco, Banco Popular Español, BBVA, rząd hiszpański, rząd Zjednoczonego Królestwa, a także Komisja.

IV – Analiza prawna

38. Pytania przedstawione przez sądy odsyłające odnoszą się w istocie do trzech zagadnień. Chodzi na wstępie o ustalenie, czy ograniczenie restytucyjnych skutków stwierdzenia nieważności płynącego z uznania klauzul „dolnego progu” za nieuczciwe jest zgodne z art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13. Następnie Audiencia Provincial de Alicante (sąd okręgowy w Alicante) zwraca się do Trybunału z pytaniem z jednej strony o to, czy Tribunal Supremo (sąd najwyższy) poprawnie zastosował kryteria dobrej wiary i ryzyka poważnych konsekwencji w rozumieniu wyroku z dnia 21 marca 2013 r., RWE Vertrieb¹⁷, a także z drugiej strony o to, czy wynikające z orzecznictwa Tribunal Supremo (sądu najwyższego) rozróżnienie pomiędzy rozwiązaniami przyjętymi w ramach powództw zbiorowych, a rozwiązaniami przyjętymi w ramach powództw indywidualnych jest zgodne z prawem Unii.

39. Analiza art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13, jaką zamierzam przeprowadzić, powinna jednak wystarczyć Trybunałowi do udzielenia użytecznej odpowiedzi sądom odsyłającym. Główna część niniejszej opinii zostanie zatem poświęcona pytaniom przedstawionym w sprawie C-154/15 oraz pierwszemu wspólnemu pytaniu w sprawach C-307/15 i C-308/15.

A – W przedmiocie pytań prejudycjalnych, rozważanych łącznie, w sprawie C-154/15 oraz w przedmiocie pierwszego wspólnego pytania w sprawach C-307/15 i C-308/15

40. Zasadniczym pytaniem, na które wskazałem we wprowadzeniu, jest w istocie pytanie o to, czy jest zgodne z art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13 przyznanie sądowi najwyższemu państwa członkowskiego, po uznaniu warunku zawartego w umowie pomiędzy konsumentem a przedsiębiorcą za „nieuczciwy” oraz po stwierdzeniu nieważności tego warunku, uprawnienia do ograniczenia skutków tego stwierdzenia poprzez przyznanie prawa do zwrotu kwot nienależnie wpłaconych przez konsumenta na podstawie nieuczciwego warunku umowy dopiero od dnia wydania przez wspomniany sąd orzeczenia potwierdzającego nieuczciwy charakter danego warunku.

¹⁷ — C-92/11, EU:C:2013:180.

41. Dla udzielenia odpowiedzi na to pytanie należy przeprowadzić pewną liczbę wstępnych analiz. Jednym z pierwszych etapów rozumowania jest bowiem ustalenie pozycji Tribunal Supremo (sądu najwyższego) w chwili wydawania jego wyroku z dnia 9 maja 2013 r. Sąd ten uważa, że wykroczył poza poziom ochrony oferowany konsumentowi w dyrektywie 93/13, która – dokonując jedynie minimalnej harmonizacji w tej dziedzinie – w rzeczywistości pozwala państwom członkowskim na przewidzenie bardziej rygorystycznych przepisów¹⁸. Gdyby tak było, ograniczenie skutków nieważności nie mogłoby być badane pod kątem art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13, ponieważ środki dalej idącej ochrony wchodzą ze swej natury w zakres niezharmonizowany przez dyrektywę.

42. I tak dla udzielenia odpowiedzi na zasadnicze pytanie dotyczące ponownie tego, co może lub powinien zrobić sąd napotykaający na nieuczciwe warunki umowy, należy jednak uprzednio powrócić do bardziej merytorycznych rozważań dotyczących operacji uznania przez Tribunal Supremo (sąd najwyższy), klauzul „dolnego progu” za „nieuczciwe”. Zagadnienie to jest tym bardziej delikatne, że partner w dyskusji w tych trzech połączonych sprawach po pierwsze nie jest sądem, który dokonał tej kwalifikacji, a po drugie nie podważa on nieuczciwego charakteru klauzul „dolnego progu”¹⁹. W tym względzie pragnę zatem wyjaśnić w miarę potrzeby, że rozstrzygnięcie tej kwestii wstępnej nie może być postrzegane jako zachęta do rozszerzenia dyskusji nad pytaniami prejudycjalnymi, ale przeciwnie – jako konieczny i nieunikniony wstęp do udzielenia użytecznej odpowiedzi sądom odsyłającym.

43. Po ustaleniu, że Tribunal Supremo (sąd najwyższy) nie wykroczył poza poziom ochrony oferowany konsumentowi w dyrektywie 93/13, a więc po zweryfikowaniu znaczenia wnioskowanej wykładni dla sprawy, pozostanie mi ustalenie zakresu obowiązku nałożonego na państwa członkowskie w art. 6 ust. 1 tej dyrektywy.

1. W przedmiocie poziomu ochrony oferowanego konsumentom w orzecznictwie Tribunal Supremo (sądu najwyższego) w stosunku do poziomu oferowanego przez dyrektywę 93/13

44. U źródeł tych trzech spraw znajduje się szereg wyroków wydanych przez Tribunal Supremo (sąd najwyższy). Reasumując, oraz o ile dobrze rozumiem omawiane wyroki, Tribunal Supremo (sąd najwyższy) orzekł, że klauzule „dolnego progu” zawarte w umowach kredytu były warunkami dotyczącymi głównego przedmiotu umowy, których nieuczciwy charakter nie może być co do zasady badany na podstawie dyrektywy 93/13 pod warunkiem, iż klauzule te zostały zredagowane w sposób jasny i zrozumiały. Tribunal Supremo (sąd najwyższy) uznał, że klauzule „dolnego progu” były czytelne pod względem gramatycznym, oraz że spełniały w związku z tym kryterium formalnej przejrzystości. Uznał natomiast, że przedsiębiorcy wprowadzający te klauzule do spornych umów nie dostarczyli wystarczających informacji dla wyjaśnienia prawdziwego znaczenia, oraz że wymóg przejrzystości materialnej nie został spełniony. Uznał on, że omawiane klauzule mają nieuczciwy charakter. Następnie, podczas gdy w hiszpańskim porządku prawnym zasadą jest nieważność

18 — Zobacz art. 8 dyrektywy 93/13. Pragnę zauważyć, że przepis ten odnosi się do przyznanej państwom członkowskim możliwości utrzymania lub przyjęcia bardziej rygorystycznych „przepisów”, i zastanawiam się, w jakim stopniu wyrok sądu krajowego, nawet najwyższego, może zostać uznany za „przepis” w rozumieniu art. 8 dyrektywy 93/13. Pragnę również wskazać, że dyrektywą Parlamentu Europejskiego i Rady 2011/83/UE z dnia 25 października 2011 r. w sprawie praw konsumentów (Dz.U. 2011, L 304, s. 64) wprowadzono nowy art. 8a do dyrektywy 93/13, który zobowiązuje państwa członkowskie w przypadku przyjęcia przepisów zgodnie z art. 8 tej ostatniej dyrektywy do poinformowania o tym Komisji.

19 — Trybunał nieustannie przypominał, że jego właściwość „obejmuje dokonywanie wykładni pojęcia nieuczciwych postanowień umownych, [...] jak też wykładni kryteriów, jakie sąd krajowy może lub powinien stosować w toku badania postanowienia umownego w świetle przepisów dyrektywy [93/13], przy czym zadaniem sądu krajowego jest dokonanie skonkretyzowanej kwalifikacji danego postanowienia umownego w oparciu o wskazane kryteria oraz w świetle okoliczności danej sprawy” [wyroki: z dnia 26 kwietnia 2012 r., Invitel (C-472/10, EU:C:2012:242, pkt 22 i przytoczone tam orzecznictwo); a także z dnia 21 marca 2013 r., RWE Vertrieb (C-92/11, EU:C:2013:180, pkt 48)]. Zobacz podobnie wyroki: z dnia 30 kwietnia 2014 r., Kásler i Káslerné Rábai (C-26/13, EU:C:2014:282, pkt 45); z dnia 23 kwietnia 2015 r., Van Hove (C-96/14, EU:C:2015:262, pkt 28); a także z dnia 9 lipca 2015 r., Bucura (C-348/14, niepublikowany, EU:C:2015:447, pkt 46). Skoro Tribunal Supremo (sąd najwyższy) oparł swoje rozumowanie w szczególności na art. 4 ust. 2 dyrektywy 93/13, pożądane byłoby w imię współpracy sądowej charakterystycznej dla europejskiego porządku prawnego, aby zwrócił się on do Trybunału z pytaniem nie tylko o problematykę dotyczącą kontroli przejrzystości warunków umowy określających główny przedmiot umowy, ale także o zgodność z prawem Unii możliwości ograniczenia w czasie skutków jego podstawowego wyroku w tej dziedzinie.

nieuczciwych warunków umowy ab inito, Tribunal Supremo (sąd najwyższy), ze względu na występujące w jego mniemaniu szczególne okoliczności, postanowił przypisać stwierdzeniu nieuczciwego charakteru klauzul „dolnego progu” skutek od dnia ogłoszenia pierwszego wyroku stwierdzającego nieważność, mianowicie od dnia 9 maja 2013 r.

45. Jeśli dobrze rozumiem wyrok Tribunal Supremo (sądu najwyższego), wydaje mi się, że ten ostatni uznał, iż uzupełniając kontrolę przejrzystości warunków umowy wymogiem przejrzystości materialnej wykroczył on poza poziom ochrony oferowany przez dyrektywę 93/13. Uzasadnił w szczególności to ograniczenie skutków restytucyjnych stwierdzenia nieważności klauzul „dolnego progu” nowatorskim charakterem swojego wyroku. Muszę przyznać, że nie jestem całkowicie przekonany, iż tak jest, jak wykazuje skrupulatne badanie orzecznictwa Trybunału.

46. I tak w wyroku z dnia 30 kwietnia 2014 r., Kásler i Káslerné Rábai²⁰ do Trybunału wpłynęło pytanie o to, czy art. 4 ust. 2 dyrektywy 93/13 należy interpretować w ten sposób, że wymóg, zgodnie z którym warunek umowy należy zrehabilitować w sposób jasny i zrozumiały, należy rozumieć jako nakazujący nie tylko, aby dany warunek był jasny pod względem gramatycznym i zrozumiały dla konsumenta, ale także, aby dla tego samego konsumenta jasne i zrozumiałe były także przyczyny ekonomiczne leżące u podstaw stosowania tego warunku umowy. Trybunał stwierdził, że ten wymóg jasnej i zrozumiałej redakcji widnieje także w art. 5 dyrektywy 93/13 oraz w jej motywie dwudziestym, zgodnie z którym konsument powinien mieć faktycznie możliwość zapoznania się ze wszystkimi warunkami umowy²¹. Omawiany wymóg zdaniem Trybunału „znajduje zastosowanie w każdym wypadku, również wówczas, gdy warunek jest objęty zakresem art. 4 ust. 2 dyrektywy 93/13 i wymyka się ocenie jego nieuczciwego charakteru, o której mowa w art. 3 ust. 1 tej dyrektywy”²². Trybunał orzekł także, że wymóg przejrzystości zawarty w art. 4 ust. 2 dyrektywy 93/13 „ma ten sam zakres, co wymóg określony w art. 5”²³. W odniesieniu do owego art. 5 Trybunał przypomniał treść swojego wyroku z dnia 21 marca 2013 r., RWE Vertrieb²⁴, w którym orzekł, że przed zawarciem umowy informacja o warunkach umowy i skutkach owego zawarcia ma fundamentalne znaczenie dla konsumenta, ponieważ to w szczególności na podstawie tej informacji konsument podejmuje decyzję, czy zamierza związać się warunkami sformułowanymi uprzednio przez przedsiębiorcę²⁵. Z tego względu „wymóg przejrzystości warunków umownych nie może zatem zostać zawężony do ich zrozumiałości pod względem formalnym i gramatycznym”²⁶ i musi podlegać wykładni rozszerzającej z uwagi na to, że ustanowiony przez dyrektywę 93/13 system ochrony opiera się na założeniu, iż konsument jest stroną słabszą niż przedsiębiorca między innymi ze względu na stopień poinformowania²⁷.

47. Trybunał uznał, że art. 4 ust. 2 dyrektywy 93/13 należy interpretować w ten sposób, iż „wymóg, zgodnie z którym warunek umowny musi być wyrażony prostym i zrozumiałym językiem, powinien być rozumiany jako nakazujący nie tylko, by dany warunek był zrozumiały dla konsumenta z gramatycznego punktu widzenia, ale także, by umowa przedstawiała w sposób przejrzysty konkretne działanie mechanizmu [...], tak by rzeczony konsument był w stanie oszacować, w oparciu o jednoznaczne i zrozumiałe kryteria, wpływające dla niego z tej umowy konsekwencje ekonomiczne”²⁸. Niemniej jednak Trybunał orzekł, że w konkretnym przypadku, który został mu wówczas przedłożony, „do sądu odsyłającego należy ustalenie, czy w świetle całokształtu istotnych okoliczności faktycznych, w tym form zachęty stosowanych przez kredytodawcę w procesie negocjacji umowy i dostarczonych na tym etapie informacji, [...] przeciętny konsument mógł nie tylko

20 — C-26/13, EU:C:2014:282.

21 — Wyrok z dnia 30 kwietnia 2014 r., Kásler i Káslerné Rábai (C-26/13, EU:C:2014:282, pkt 67).

22 — Wyrok z dnia 30 kwietnia 2014 r., Kásler i Káslerné Rábai (C-26/13, EU:C:2014:282, pkt 68).

23 — Wyrok z dnia 30 kwietnia 2014 r., Kásler i Káslerné Rábai (C-26/13, EU:C:2014:282, pkt 69).

24 — C-92/11, EU:C:2013:180, pkt 44.

25 — Wyrok z dnia 30 kwietnia 2014 r., Kásler i Káslerné Rábai (C-26/13, EU:C:2014:282, pkt 70).

26 — Wyrok z dnia 30 kwietnia 2014 r., Kásler i Káslerné Rábai (C-26/13, EU:C:2014:282, pkt 71).

27 — Wyrok z dnia 30 kwietnia 2014 r., Kásler i Káslerné Rábai (C-26/13, EU:C:2014:282, pkt 72).

28 — Wyrok z dnia 30 kwietnia 2014 r., Kásler i Káslerné Rábai (C-26/13, EU:C:2014:282, pkt 75).

dowiedzieć się o istnieniu różnicy, ogólnie obserwowanej na rynku papierów wartościowych, między kursem sprzedaży a kursem kupna waluty obcej, ale również oszacować – potencjalnie istotne – konsekwencje ekonomiczne, jakie niosło dla niego zastosowanie [spornego warunku] przy obliczaniu rat kredytu, którymi zostanie ostatecznie obciążony, a w rezultacie także całkowity koszt zaciągniętego przez siebie kredytu”²⁹.

48. W później wydanym wyroku z dnia 9 lipca 2015 r., Bucura³⁰ Trybunału wyjaśnił przedstawioną mu kwestię, w jakim stopniu sposób zredagowania pewnych warunków umowy kredytu oraz brak przekazania pewnych informacji, zarówno w chwili zawarcia umowy, jak i podczas jej wykonania, może spowodować uznanie przez sąd odsyłający nieuczciwego charakteru niektórych warunków omawianej umowy. Po przypomnieniu treści motywu dwudziestego pierwszego i art. 5 dyrektywy 93/13 Trybunał wyjaśnił, iż „[t]en obowiązek [jasnego i zrozumiałego] sformułowania jest tym ważniejszy, że sąd krajowy zobowiązany jest do oceny nieuczciwego charakteru warunku umowy zredagowanego z naruszeniem tego obowiązku nawet, jeśli warunek ten mógłby podlegać analizie jako objęty wyłączeniem przewidzianym w art. 4 ust. 2 dyrektywy. Należy bowiem przypomnieć, że warunki, o których mowa w tym przepisie, objęte są dziedziną uregulowaną w dyrektywie i nie podlegają ocenie ich nieuczciwego charakteru wyłącznie w przypadku, gdy właściwy sąd krajowy na podstawie badania indywidualnego uzna, iż zostały sformułowane przez przedsiębiorcę prostym i zrozumiałym językiem”³¹. Z powtarzającego się orzecznictwa Trybunału³² wynika, że fundamentalne znaczenie przypisuje się informacji dostarczonej konsumentowi przed zawarciem umowy. Tymczasem „do sądu odsyłającego należy ustalenie, czy przeciętny konsument [...] może na podstawie sposobu obliczania rocznych odsetek, o którym go poinformowano, ocenić konsekwencje ekonomiczne ich stosowania dla obliczania rat, które ten konsument będzie ostatecznie musiał zapłacić, a co za tym idzie całkowity koszt kredytu”³³. Zdaniem Trybunału „brak przekazania informacji dotyczących warunków zwrotu rozpatrywanego kredytu oraz sposób zmiany tych warunków w trakcie umowy są decydującymi elementami w ramach analizy dokonywanej przez sąd krajowy co do tego, czy warunek umowy kredytu dotyczący jej kosztu, w którym nie jest zawarta taka informacja, został zredagowany w sposób jasny i zrozumiały w rozumieniu art. 4 dyrektywy [93/13]”³⁴. Jeśli sąd krajowy uważa, że tak nie jest, jest on zobowiązany do oceny jego nieuczciwego charakteru³⁵.

49. Prawdą jest, że wyroki z dnia 30 kwietnia 2014 r., Kásler i Káslerné Rábai³⁶ i z dnia 9 lipca 2015 r., Bucura³⁷ zostały wydane po wyroku Tribunal Supremo (sądu najwyższego) z dnia 9 maja 2013 r. Niemniej jednak nie są one niczym innym, jak tylko logiczną konsekwencją całej serii wcześniejszych wyroków, wśród nich wyroku z dnia 21 marca 2013 r., RWE Vertrieb³⁸, do którego Tribunal Supremo

29 — Wyrok z dnia 30 kwietnia 2014 r., Kásler i Káslerné Rábai (C-26/13, EU:C:2014:282, pkt 74).

30 — C-348/14, EU:C:2015:447.

31 — Wyrok z dnia 9 lipca 2015 r., Bucura (C-348/14, niepublikowany, EU:C:2015:447, pkt 50).

32 — Wyrok z dnia 9 lipca 2015 r., Bucura (C-348/14, niepublikowany, EU:C:2015:447, pkt 51).

33 — Wyrok z dnia 9 lipca 2015 r., Bucura (C-348/14, niepublikowany, EU:C:2015:447, pkt 56).

34 — Wyrok z dnia 9 lipca 2015 r., Bucura (C-348/14, niepublikowany, EU:C:2015:447, pkt 61).

35 — Wyrok z dnia 9 lipca 2015 r., Bucura (C-348/14, niepublikowany, EU:C:2015:447, pkt 62).

36 — C-26/13, EU:C:2014:282.

37 — C-348/14, niepublikowany, EU:C:2015:447.

38 — C-92/11, EU:C:2013:180.

(sąd najwyższy) odniósł się obszernie w swoim wyroku z dnia 9 maja 2013 r., oraz który podkreślał już relację pomiędzy wymogiem przejrzystości przewidzianym w art. 5 dyrektywy 93/13 a fundamentalnym znaczeniem informacji przekazanej przed zawarciem umowy dla zapewnienia świadomej zgody konsumenta³⁹.

50. Ponadto, także w wyroku RWE Vertrieb⁴⁰, przypomniano, że „zgodnie z utrwalonym orzecznictwem wykładnia przepisu prawa Unii, dokonana przez Trybunał w ramach kompetencji przyznanej mu w art. 267 TFUE, wyjaśnia i precyzuje znaczenie oraz zakres tego przepisu, tak jak powinien lub powinien być rozumiany i stosowany od chwili jego wejścia w życie. Z powyższego wynika, że sąd może i powinien stosować taką wykładnię przepisu również do stosunków prawnych powstałych przed wydaniem wyroku w przedmiocie wniosku o dokonanie wykładni, jeżeli ponadto spełnione są wszystkie pozostałe przesłanki wszczęcia przed właściwym sądem postępowania w sprawie związanej ze stosowaniem takiego przepisu”⁴¹. Wyrok RWE Vertrieb⁴² sam w sobie nosił już zaczątek wyroków Kálsér i Káslerné Rábai⁴³ i Bucura⁴⁴. Niemniej jednak, uznając klauzule „dolnego progu” za nieuczciwe ze względu w szczególności na brak wystarczającej wcześniejszej informacji, Tribunal Supremo (sąd najwyższy) nie zadziałał ponad prawem Unii oferując konsumentowi wyższy poziom ochrony w odniesieniu do poziomu oferowanego w dyrektywie 93/13, ale przeciwnie, zastosował wymogi zawarte w tej dyrektywie⁴⁵.

51. Po dokonaniu tych ustaleń należy obecnie przeprowadzić analizę art. 6 ust. 1 dyrektyw 93/13.

2. W przedmiocie zakresu obowiązku nałożonego na państwa członkowskie w art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13

52. Po stwierdzeniu, że brzmienie art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13 nie jest pozbawione pewnej niejasności, posłużę się orzecznictwem Trybunału dla określenia głównych zasad kierujących jego wykładnią dyrektywy 93/13 w ogólności oraz art. 6 ust. 1 tej dyrektywy w szczególności. Zastosuję wreszcie wnioski pośrednie, które wyciągnąłem w niniejszych sprawach.

a) Niewiele wyjaśniająca wykładnia gramatyczna

53. W przypadku występowania nieuczciwych warunków umowy dyrektywa 93/13 nakłada na państwa członkowskie z jednej strony obowiązek przewidzenia, że warunki te „na mocy prawa krajowego [...] nie będą wiążące dla konsumenta” (art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13) a z drugiej strony „[z]arówno w interesie konsumentów, jak i konkurentów [zapewnienia] stosown[ych] i skuteczn[ych] środk[ów] mając[ych] na celu zapobieganie stałemu stosowaniu nieuczciwych warunków w umowach zawieranych przez sprzedawców i dostawców z konsumentami” (art. 7 ust. 1 dyrektywy 93/13).

39 — Wyrok z dnia 21 marca 2013 r., RWE Vertrieb (C-92/11, EU:C:2013:180, pkt 43, 44). Trybunał zawsze przykładał szczególną wagę do poziomu poinformowania konsumenta. Zobacz podobnie w szczególności wyrok z dnia 27 czerwca 2000 r., Océano Grupo Editorial i Salvat Editores (od C-240/98 do C-244/98, EU:C:2000:346, pkt 25). Ponadto nie można stwierdzić, że z wyroku z dnia 3 czerwca 2010 r., Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Madrid (C-484/08, EU:C:2010:309), wynika jakkolwiek niejednoznaczność. W tym ostatnim wyroku Trybunał uznał co prawda, że rozpatrywane w postępowaniu głównym uregulowanie hiszpańskie, umożliwiające sądową kontrolę nieuczciwego charakteru warunków umowy dotyczących określenia głównego przedmiotu umowy lub relacji ceny i wynagrodzenia z jednej strony do dostarczonych w zamian towarów lub usług z drugiej strony, pozwalało na zapewnienie wyższego poziomu ochrony niż poziom ustanowiony w dyrektywie 93/13. Uregulowanie to umożliwia przy tym taką kontrolę jego zdaniem także wówczas, gdy takie warunki są sformułowane w prosty i zrozumiały sposób [zob. wyrok z dnia 3 czerwca 2010 r., Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Madrid (C-484/08, EU:C:2010:309, pkt 24, 42)].

40 — Wyrok z dnia 21 marca 2013 r., C-92/11, EU:C:2013:180.

41 — Wyrok z dnia 21 marca 2013 r. RWE Vertrieb (C-92/11, EU:C:2013:180, pkt 58 i przytoczone tam orzecznictwo).

42 — Wyrok z dnia 21 marca 2013 r., C-92/11, EU:C:2013:180.

43 — Wyrok z dnia 30 kwietnia 2014 r., C-26/13, EU:C:2014:282.

44 — Wyrok z dnia 9 lipca 2015 r., C-348/14, EU:C:2015:447.

45 — Z brzmienia art. 4 ust. 2 dyrektywy 93/13 wynika jasno, że warunek dotyczący głównego przedmiotu umowy, niespełniający wymogów jasności i zrozumiałości, może być przedmiotem oceny jego nieuczciwego charakteru w warunkach przewidzianych w art. 3 ust. 1 dyrektywy 93/13.

54. Należy stwierdzić, że prawodawca Unii nie posunął się dalej w określaniu sankcji za nieuczciwe warunki umowy oraz w szczególności warunków, w jakich państwa członkowskie powinny ukształtować brak ich wiążącego skutku, wymagany zgodnie z art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13. Użycie czasu terażniejszego trybu oznajmującego [we francuskiej wersji językowej dyrektywy] („ne lient pas” [nie wiążą]) nie pozwala na wyciągnięcie wniosku co do ewentualnego zamiaru wspomnianego prawodawcy wyposażenia braku wiążącego skutku w wymiar retroaktywny⁴⁶. Ten sam prawodawca wyraźnie zdecydował się na nieużycie dokładniejszego prawniczego terminu, jakim mogło być na przykład wyraźne odniesienie się do nieważności, unieważnienia albo rozwiązania. Użyte wyrażenie jest całkowicie neutralne⁴⁷, jak wskazała rzecznik generalna V. Trstenjak w swojej opinii przedstawionej w sprawie *Invitel*⁴⁸.

55. Ta neutralność wynika oczywiście z wyraźnego odesłania do praw krajowych⁴⁹. Czy wystarczy pozostawić państwom członkowskim całkowitą swobodę określenia, w wybranych przez nie warunkach, braku wiążącego charakteru nieuczciwych warunków umowy? W celu wyjaśnienia zakresu tego przepisu oraz ze względu na to, że samo jego brzmienie okazało się do tego niewystarczające, należy posłużyć się orzecznictwem Trybunału dotyczącym dyrektywy 93/13 w ogóle oraz art. 6 ust. 1 tej dyrektywy w szczególności.

b) Powrót do orzecznictwa

56. Trybunał wielokrotnie podkreślał funkcję, jaką pełni dyrektywa 93/13 w porządku prawnym Unii.

57. Ograniczę się do przypomnienia, że system ochrony ustanowiony na mocy dyrektywy 93/13 opiera się na założeniu, iż konsument znajduje się w gorszym położeniu niż przedsiębiorca, zarówno pod względem możliwości negocjacyjnych, jak i ze względu na stopień poinformowania, i w związku z tym godzi on się na warunki umowy sporządzone uprzednio przez przedsiębiorcę, nie mając wpływu na ich treść⁵⁰. Ze względu na to gorsze położenie konsumenta art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13 to przepis bezwzględnie wiążący, który zmierza do zastąpienia formalnej równowagi praw i obowiązków stron, ustanowionej w umowie, równowagą rzeczywistą, która przywraca równość stron⁵¹. I tak Trybunał wielokrotnie orzekał, że sąd krajowy zobowiązany jest do zbadania z urzędu, czy dane warunki umowy wchodzące w zakres stosowania tej dyrektywy mają nieuczciwy charakter, i do tego, by dokonawszy takiego badania, zniwelować brak równowagi między konsumentem a przedsiębiorcą⁵². W celu zapewnienia ochrony zamierzonej przez dyrektywę 93/13 ta nierówność między konsumentem a przedsiębiorcą może zatem zostać zniwelowana jedynie poprzez czynną interwencję podmiotu niebędącego stroną umowy⁵³.

46 — Motyw dwudziesty pierwszy dyrektywy 93/13 wydaje się wręcz umiejscawiać ten brak wiążącego skutku w przyszłości („ne liera pas”).

47 — Szybkie porównanie różnych dostępnych wersji językowych nie wydaje się wyjaśniać nic więcej. I tak art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13 przewiduje, że nieuczciwe warunki umowy po hiszpańsku „no vincularán”, po niemiecku „unverbindlich sind”, po angielsku „shall [...] not be binding”, po włosku „non vincolano” i po portugalsku „não vinculem”.

48 — C-472/10, EU:C:2011:806, pkt 48.

49 — Zobacz także przypis 70 do niniejszej opinii.

50 — Zobacz pośród obszernego orzecznictwa wyroki z dnia 21 marca 2013 r., *RWE Vertrieb* (C-92/11, EU:C:2013:180, pkt 41 i przytoczone tam orzecznictwo); a także z dnia 14 kwietnia 2016 r., *Sales Sinués i Drame Ba* (C-381/14 i C-385/14, EU:C:2016:252, pkt 22); a także postanowienie z dnia 16 lipca 2015 r., *Sánchez Morcillo i Abril García* (C-539/14, EU:C:2015:508, pkt 24). Zobacz także opinię rzecznika generalnego M. Szpunara w sprawach połączonych *Sales Sinués i Drame Ba* (C-381/14 i C-385/14, EU:C:2016:15, przypis 21).

51 — Zobacz pośród obszernego orzecznictwa wyrok z dnia 26 kwietnia 2012 r., *Invitel* (C-472/10, EU:C:2012:242, pkt 34); a także postanowienie z dnia 16 lipca 2015 r., *Sánchez Morcillo i Abril García* (C-539/14, EU:C:2015:508, pkt 25 i przytoczone tam orzecznictwo).

52 — Zobacz postanowienie z dnia 16 lipca 2015 r., *Sánchez Morcillo i Abril García* (C-539/14, EU:C:2015:508, pkt 27).

53 — Zobacz pośród obszernego orzecznictwa wyroki z dnia 6 października 2009 r., *Asturcom Telecomunicaciones* (C-40/08, EU:C:2009:615, pkt 31 i przytoczone tam orzecznictwo); a także z dnia 14 czerwca 2012 r., *Banco Español de Crédito* (C-618/10, EU:C:2012:349, pkt 41 i przytoczone tam orzecznictwo).

58. Ponadto Trybunał wielokrotnie przypominał, że dyrektywa 93/13 jako całość stanowi środek niezbędny do osiągnięcia zadań powierzonych Unii, a w szczególności do podniesienia poziomu i jakości życia na całym jej obszarze⁵⁴. Ze względu na charakter i znaczenie interesu publicznego, na którym oparta jest ochrona zagwarantowana konsumentom znajdującym się w słabszej pozycji względem przedsiębiorców, dyrektywa 93/13 zobowiązuje państwa członkowskie, jak wynika z jej art. 7 ust. 1 w związku z jej motywem dwudziestym czwartym, do przewidzenia stosownych i skutecznych środków mających na celu „zapobieganie stałemu stosowaniu nieuczciwych warunków w umowach zawieranych przez sprzedawców i dostawców z konsumentami”⁵⁵.

59. Trybunał orzekł, że aby dokładniej określić skutki, jakie należy wywieść ze stwierdzenia nieuczciwego charakteru warunku umowy, należy odnieść się zarówno do treści art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13, jak i do jej celów i ogólnej struktury⁵⁶. Jeśli chodzi o brzmienie tego art. 6 Trybunał stwierdził, „po pierwsze, że pierwsza część zdania tego przepisu wprawdzie przyznaje państwom członkowskim pewien zakres autonomii w odniesieniu do definicji systemów prawnych mających zastosowanie do nieuczciwych warunków, niemniej wyraźnie zobowiązuje do stwierdzenia, że rzeczone warunki »nie będą wiążące dla konsumenta«”⁵⁷. Do sądów krajowych należy zatem „wyciągnięcie wszelkich wynikających z tego zgodnie z prawem krajowym konsekwencji w celu zapewnienia, by warunek ten nie był wiążący dla konsumenta”⁵⁸. Zgodnie z własnym sformułowaniem Trybunału „[z] brzmienia [...] art. 6 ust. 1 [dyrektywy 93/13] wynika zatem, że sądy krajowe są zobowiązane wyłącznie do *zaniechania stosowania* nieuczciwego warunku umownego, aby *nie wywierał* on obligatoryjnych skutków wobec konsumenta”⁵⁹.

60. Nieuczciwe warunki umowy „nie wiążą” w rozumieniu art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13, jeśli sąd krajowy zaniecha ich stosowania⁶⁰ ze względu na odstrasżający charakter „zwykłego braku stosowania”⁶¹. Trybunał uważa w tym względzie, że nieuczciwy warunek umowy nie może zostać zmieniony przez sąd krajowy, należy natomiast zaniechać jego stosowania⁶². Skuteczność sankcji za nieuczciwe warunki umowy podlega zatem ocenie z punktu widzenia celu zapobiegania ich stosowaniu⁶³. Niemniej jednak cel ten nie musi być realizowany w sytuacji, gdy konsument wyraźnie zamierza pozostać związany warunkiem umowy pomimo jego nieuczciwego charakteru⁶⁴.

61. Trybunał nie posunął się dalej w wyjaśnianiu sposobu, w jaki brak wiążącego charakteru należy ukształtować w krajowych porządkach prawnych. Prawdopodobnie to zadanie nie do niego należy, ponieważ same państwa członkowskie powinny podjąć decyzję właśnie co do sposobów tego ukształtowania. Logiczne jest zatem, że Trybunał w orzecznictwie wydaje się rozważać nieważność nieuczciwych warunków umowy nie jako jedyną drogę w odpowiedzi na wymóg ustanowiony w art. 6

54 — Zobacz w szczególności wyrok z dnia 14 czerwca 2012 r., Banco Español de Crédito (C-618/10, EU:C:2012:349, pkt 67 i przytoczone tam orzecznictwo).

55 — Zobacz w szczególności wyrok z dnia 14 czerwca 2012 r., Banco Español de Crédito (C-618/10, EU:C:2012:349, pkt 68 przytaczający art. 7 dyrektywy 93/13).

56 — Zobacz w szczególności wyrok z dnia 14 czerwca 2012 r., Banco Español de Crédito (C-618/10, EU:C:2012:349, pkt 61 i przytoczone tam orzecznictwo).

57 — Zobacz wyrok z dnia 14 czerwca 2012 r., Banco Español de Crédito (C-618/10, EU:C:2012:349, pkt 62).

58 — Zobacz wyroki z dnia 14 czerwca 2012 r., Banco Español de Crédito (C-618/10, EU:C:2012:349, pkt 63); a także z dnia 30 maja 2013 r., Jörös (C-397/11, EU:C:2013:340, pkt 41); a także Asbeek Brusse i de Man Garabito (C-488/11, EU:C:2013:341, pkt 49). Zobacz także postanowienia z dnia 3 kwietnia 2014 r., Sebastyén (C-342/13, EU:C:2014:1857, pkt 35); a także z dnia 17 marca 2016 r., Ibercaja Banco (C-613/15, EU:C:2016:195, pkt 35).

59 — Wyrok z dnia 14 czerwca 2012 r., Banco Español de Crédito (C-618/10, EU:C:2012:349, pkt 65). Kursywa jest moja.

60 — Zobacz wyroki z dnia 30 maja 2013 r., Jörös (C-397/11, EU:C:2013:340, pkt 41); Asbeek Brusse i de Man Garabito (C-488/11, EU:C:2013:341, pkt 49, 57); a także z dnia 21 kwietnia 2016 r., Radlinger i Radlingerová (C-377/14, EU:C:2016:283, pkt 98).

61 — Zobacz wyroki: z dnia 30 maja 2013 r., Asbeek Brusse i de Man Garabito (C-488/11, EU:C:2013:341, pkt 58); a także z dnia 21 stycznia 2015 r., Unicaja Banco i Caixabank (C-482/13, C-484/13, C-485/13 i C-487/13, EU:C:2015:21, pkt 31).

62 — Zobacz wyrok z dnia 14 czerwca 2012 r., Banco Español de Crédito (C-618/10, EU:C:2012:349, pkt 69, 70).

63 — Zobacz wyroki: 30 kwietnia 2014 r., Kásler i Káslerné Rábai (C-26/13, EU:C:2014:282, pkt 78); a także z dnia 14 kwietnia 2016 r., Sales Sinués i Drame Ba (C-381/14 i C-385/14, EU:C:2016:252, pkt 21, 39).

64 — Zobacz wyroki z dnia 3 grudnia 2015 r., Banif Plus Bank (C-312/14, EU:C:2015:794, pkt 27); a także z dnia 14 kwietnia 2016 r., Sales Sinués i Drame Ba (C-381/14 i C-385/14, EU:C:2016:252, pkt 25).

ust. 1 dyrektywy 93/13, ale jako jedną z wielu możliwości. Wynika to w szczególności z jego wyroku z dnia 26 kwietnia 2012 r., *Invitel*⁶⁵, w którym orzekł on, że przepisy krajowe stanowiące, iż skutki stwierdzenia przez sąd nieważności nieuczciwego warunku umowy rozciągają się na wszystkich konsumentów, którzy zawarli umowę z przedsiębiorcą stosującym ten warunek, spełniają wymogi określone w art. 6 ust. 1 w związku z art. 7 ust. 1 i 2 dyrektywy 93/13⁶⁶, oraz że „[z]astosowanie [...] sankcji nieważności nieuczciwego warunku umowy [...] zapewnia, że konsumenci ci nie będą związani omawianym postanowieniem, co nie wyklucza jednak zastosowania innych stosownych i skutecznych sankcji przewidzianych w przepisach krajowych”⁶⁷. Trybunał orzekł ponownie, jakiś czas później, iż ustawodawstwo krajowe „przewidując, że warunki uznane za nieuczciwe są nieważne, spełnia wymogi art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13”⁶⁸.

c) Zastosowanie do niniejszych spraw

62. Jakie wnioski należy wyciągnąć z tego obszernego orzecznictwa?

63. Według mojego rozumienia tego przepisu nie wydaje się, aby istniał systemowy czy automatyczny związek pomiędzy art. 6 ust. 1 omawianej dyrektywy a nieważnością nieuczciwych warunków umowy. Innymi słowy nieważność nie wydaje się stanowić, dla Trybunału, jedynej odpowiedzi prawnej na wymóg braku wiążącego charakteru nieuczciwych warunków umowy. Wynika to z innego sformułowania, jakie odnajdujemy na przykład w jego wyroku z dnia 21 stycznia 2015 r., *Unicaja Banco i Caixabank*, gdzie wskazał on, że „sąd krajowy [powinien móc] wyciągnąć wszelkie konsekwencje z potencjalnie nieuczciwego charakteru – w świetle dyrektywy 93/13 – warunku, [...] uznając ów warunek, w razie konieczności, za nieważny”⁶⁹.

64. Trybunał nie rozwiązał zatem ostatecznie nieprecyzyjności art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13. Nie posunął się on poza tę fasadową neutralność – być może nie mógł tego zrobić. Gdyby bowiem Trybunał orzekł dzisiaj, że przepis ten należy interpretować w ten sposób, iż napotkawszy nieuczciwy warunek umowy sąd krajowy, powinien stwierdzić nieważność omawianych warunków i przyznać odpowiadające jej prawo do zwrotu *in integrum*, a więc od chwili zawarcia umowy, pozbawiłby on wszelkiej skuteczności wyraźne odesłanie dokonane w tym przepisie do praw krajowych i z trudem mógłby się bronić przez zarzutem sądowej harmonizacji⁷⁰.

65. Następnie pragnę wskazać, że prawo krajowe jest całkowicie zgodne z wymogami dyrektywy 93/13. Z akt sprawy wynika bowiem jasno, że w hiszpańskim porządku prawnym główną sankcją za nieuczciwe warunki umowy jest nieważność, otwierająca prawo do pełnego zwrotu⁷¹. Chodzi o maksymalny poziom sankcji cywilnej, który eliminuje wszystkie skutki nieuczciwego warunku umowy. Niemniej jednak problemem w niniejszych trzech sprawach jest okoliczność, że sąd najwyższy posłużył się zabiegiem proceduralnym pozwalającym mu na ograniczenie skutków swoich wyroków w czasie. Skorzystanie z takiej możliwości poskutkowało w odniesieniu do sankcji za klauzule „dolnego progu” następującą sytuacją.

65 — C-472/10, EU:C:2012:242.

66 — Zobacz wyrok z dnia 26 kwietnia 2012 r., *Invitel* (C-472/10, EU:C:2012:242, pkt 39).

67 — Wyrok z dnia 26 kwietnia 2012 r., *Invitel* (C-472/10, EU:C:2012:242, pkt 40).

68 — Wyrok z dnia 30 maja 2013 r., *Jörös* (C-397/11, EU:C:2013:340, pkt 43).

69 — C-482/13, C-484/13, C-485/13 i C-487/13, EU:C:2015:21, pkt 41. Kursywa jest moja. Zobacz także postanowienie z dnia 17 marca 2016 r., *Ibercaja Banco* (C-613/15, EU:C:2016:195, pkt 37).

70 — Należy również przypomnieć, że w sprawozdaniu Komisji dotyczącym stosowania dyrektywy Rady 93/13 [COM(2000) 248 wersja ostateczna z dnia 27 kwietnia 2000 r.] stwierdzono już, iż „[z]e względu na różnorodność istniejących tradycji prawnych, [art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13] został włączony w odmienny sposób (sankcje cywilne wahają się pomiędzy nieistnieniem, nieważnością, nieważnością, nieskutecznością i brakiem zastosowania takich nieuczciwych warunków umowy). [...] Ponadto orzeczenie sądowe, które uznaje warunek umowy za nieuczciwy powinno przewidywać wywieranie swoich skutków od chwili zawarcia umowy (*ex tunc*). [...] Trudno jest ocenić, w jakim stopniu poszczególne krajowe systemy osiągają takie rezultaty, należy jednak obawiać się, że nie zawsze tak jest” (s. 19, 20). Uwaga prawodawcy Unii została zatem zwrócona na ten problem. Pragnę zauważyć, że dyrektywa 93/13 została zmieniona po raz ostatni dyrektywą 2011/83, oraz że żadna z wprowadzonych zmian nie dotyczy art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13.

71 — Zobacz art. 1303 kodeksu cywilnego oraz art. 83 LGDCU.

66. Od dnia 9 maja 2013 r. klauzule „dolnego proggu” powinny zniknąć z hiszpańskiego porządku prawnego. Powinny one zostać wyeliminowane z istniejących umów, a przedsiębiorcy nie mogą już ich wprowadzać do umów nowych, ponieważ każdy przedsiębiorca, który wprowadzi takie warunki do umowy od tego dnia zostanie zobowiązany zarówno do usunięcia omawianych warunków, jak i do zwrotu kwot wpłaconych na ich podstawie. Innymi słowy pełny skutek nieważności, sankcji zasadniczej, zagwarantowany jest od dnia 9 maja 2013 r.

67. Jeśli chodzi o okres wcześniejszy, jakkolwiek klauzule „dolnego proggu” zostały uznane za nieuczciwe, a więc nieważne, to jednak przedsiębiorcy nie są zobowiązani do zwrotu kwot zapłaconych na ich podstawie ze względu na szczególne okoliczności, istniejące zdaniem sądu najwyższego, związane głównie z powszechnym występowaniem tego problemu.

68. Prawo Unii nie harmonizuje ani sankcji mających zastosowanie w sytuacji uznania nieuczciwego charakteru warunku umowy⁷² ani warunków, w jakich sąd najwyższy decyduje się na ograniczenie skutków swoich wyroków, niniejsza sytuacja objęta jest wewnętrznym porządkiem prawnym państw członkowskich na mocy zasady autonomii proceduralnej. Tymczasem te zasady postępowania nie mogą być mniej korzystne niż w przypadku podobnych sytuacji o charakterze wewnętrznym (zasada równoważności) i nie mogą powodować w praktyce, że korzystanie z uprawnień wynikających z prawa Unii stanie się niemożliwe lub nadmiernie utrudnione (zasada skuteczności)⁷³.

69. Co się tyczy w pierwszej kolejności zasady równoważności, wymaga ona, by dana norma krajowa była stosowana bez różnicowania do skarg opartych na naruszeniu prawa Unii oraz do skarg opartych na naruszeniu prawa krajowego mających podobny przedmiot i podstawę⁷⁴. Z zastrzeżeniem ewentualnej późniejszej weryfikacji przez sąd odsyłający z akt sprawy, a w szczególności z uwag na piśmie rządu hiszpańskiego, wynika, że Tribunal Supremo (sąd najwyższy) nie zastrzega możliwości ograniczenia w czasie skutków swoich wyroków wyłącznie do sporów dotyczących prawa Unii, oraz że skorzystał już z tej możliwości w sporach czysto wewnętrznych⁷⁵. Rozważana z obiektywnego punktu widzenia, przysługująca Tribunal Supremo (sądowi najwyższemu) możliwość ograniczenia skutków swoich wyroków w czasie nie wydaje mi się budzić wątpliwości co do zgodności z zasadą równoważności.

70. Jeśli chodzi, w drugiej kolejności, o zasadę skuteczności, Trybunał orzekał wielokrotnie, że każdy przypadek, w którym powstaje pytanie, czy krajowy przepis proceduralny czyni niemożliwym lub nadmiernie utrudnionym stosowanie prawa Unii, należy rozpatrywać z uwzględnieniem miejsca zajmowanego przez ten przepis⁷⁶ w całości procedury, przebiegu tej procedury i jej cech szczególnych, przed poszczególnymi sądami krajowymi, oraz że z tej perspektywy należy uwzględnić zasady, które stanowią podstawę krajowego systemu prawnego, takie jak w szczególności zasada pewności

72 — Zobacz ostatnio wyrok z dnia 14 kwietnia 2016 r., Sales Sinués i Drame Ba (C-381/14 i C-385/14, EU:C:2016:252, pkt 31).

73 — Zobacz analogicznie wyroki z dnia 6 października 2009 r., Asturcom Telecomunicaciones, (C-40/08, EU:C:2009:615, pkt 38); z dnia 14 czerwca 2012 r., Banco Español de Crédito (C-618/10, EU:C:2012:349, pkt 46); z dnia 21 lutego 2013 r., Banif Plus Bank (C-472/11, EU:C:2013:88, pkt 26); z dnia 14 marca 2013 r., Aziz (C-415/11, EU:C:2013:164, pkt 50); z dnia 30 maja 2013 r., Jörös (C-397/11, EU:C:2013:340, pkt 29); Asbeek Brusse i de Man Garabito (C-488/11, EU:C:2013:341, pkt 42); z dnia 5 grudnia 2013 r., Asociación de Consumidores Independientes de Castilla y León (C-413/12, EU:C:2013:800, pkt 30); z dnia 27 lutego 2014 r., Pohotovost' (C-470/12, EU:C:2014:101, pkt 46); z dnia 10 września 2014 r., Kušionová (C-34/13, EU:C:2014:2189, pkt 50); z dnia 18 lutego 2016 r., Finanzmadrid EFC (C-49/14, EU:C:2016:98, pkt 40); z dnia 14 kwietnia 2016 r., Sales Sinués i Drame Ba (C-381/14 i C-385/14, EU:C:2016:252, pkt 32); a także z dnia 21 kwietnia 2016 r., Radlinger i Radlingerová (C-377/14, EU:C:2016:283, pkt 48).

74 — Zobacz w szczególności wyrok Pohotovost' (C-470/12, EU:C:2014:101, pkt 47).

75 — Zobacz pkt 95 uwag na piśmie rządu hiszpańskiego w sprawie C-307/15 i C-308/15.

76 — Chodzi tutaj nie tyle o przepis, ale raczej o praktykę orzecniczą, która nie została rzeczywiście skodyfikowana. W odpowiedzi bowiem na pytanie Trybunału zadane na rozprawie, przedstawiciel rządu hiszpańskiego potwierdził, że Tribunal Supremo (sąd najwyższy) opiera swoje uprawnienie do ograniczenia skutków restytucyjnych nieważności na przyjętej przez siebie wykładni art. 1303 kodeksu cywilnego.

prawa⁷⁷. W konsekwencji wpływ ograniczenia w czasie skutków wyroku Tribunal Supremo (sądu najwyższego) na skuteczność dyrektywy 93/13 powinien być z jednej strony oceniany z punktu widzenia celu, do którego ona zmierza, z uwzględnieniem z drugiej strony zasad krajowego porządku prawnego, które przyświecały decyzji o ograniczeniu tych skutków.

71. Jeśli chodzi o *cel, do którego zmierza* dyrektywa 93/13, jak przypomniano przy okazji analizy orzecznictwa Trybunału, sankcja za nieuczciwe warunki umowy na mocy art. 6 i 7 dyrektywy 93/13 powinna mieć odstraszący skutek wobec przedsiębiorcy oraz zmierzać do odtworzenia rzeczywistej równowagi pomiędzy tym ostatnim a konsumentem. Jak przypomniałem powyżej, od dnia 9 maja 2013 r. przedsiębiorcy zobowiązani są do nieużywania klauzul „dolnego progu”⁷⁸, a klauzule te powinny zostać usunięte z istniejących umów. Odstraszący skutek został w pełni zagwarantowany, ponieważ każdy przedsiębiorca, który po dniu 9 maja 2013 r. wprowadza takie klauzule do swoich umów, zostanie zobowiązany do usunięcia omawianych klauzul oraz zwrotu kwot zapłaconych na ich podstawie. Zachowanie przedsiębiorców będzie zatem musiało się zmienić od dnia 9 maja 2013 r., zaś skuteczność dyrektywy na przeszłość została w pełni zagwarantowana.

72. Pozostaje zbadać sytuację przed dniem 9 maja 2013 r. Klauzule „dolnego progu” są nadal uważane za nieuczciwe i dotknięte nieważnością, ale nieważność ta wywiera pełne skutki dopiero od dnia wydania stwierdzającego ją wyroku sądu najwyższego. Dla uzasadnienia takiego przesunięcia w czasie Tribunal Supremo (sąd najwyższy) oparł się na serii argumentów⁷⁹, wśród nich na zachowaniu pewności prawa ze względu na nowatorski charakter jego orzeczenia –do której to oceny ja się jednak nie przychyliam⁸⁰ – oraz na występowaniu nadzwyczajnych okoliczności. W tym względzie Tribunal Supremo (sąd najwyższy) położył w szczególności nacisk na powszechny wymiar posługiwania się klauzulami „dolnego progu”, a następnie dokonał wyważenia z jednej strony ochrony należnej konsumentom w szczególności na mocy dyrektywy 93/13 i z drugiej strony zagadnień makroekonomicznych dotyczących osłabionego już systemu bankowego państwa członkowskiego.

73. Z punktu widzenia zasady skuteczności takie postępowanie wydaje się również dopuszczalne, o ile pozostanie ono okolicznością wyjątkową. Trybunał przyznał już bowiem, że ochrona konsumenta nie jest absolutna⁸¹. Przede wszystkim nie wydaje się oczywiste, że w celu przywrócenia równowagi pomiędzy konsumentem a przedsiębiorcą było niezbędne, czy nawet możliwe⁸², w każdym przypadku zwrócenie wszystkich kwot zapłaconych na podstawie klauzuli „dolnego progu”. Osiągnięcie równowagi, do której zmierza dyrektywa, nie oznacza faworyzowania konsumenta. W zależności od daty zawarcia umowy kredytu brak w pełni retroaktywnego skutku niekoniecznie skutkuje nieprzywróceniem równowagi. Za stwierdzeniem tym przemawiają moim zdaniem dwa główne ustalenia zawarte w ocenie przeprowadzonej przez Tribunal Supremo (sąd najwyższy), mianowicie, że po pierwsze konsument związany umową kredytu zawierającą klauzulę „dolnego progu” mógł łatwo odprzedać swoją umowę i zmienić instytucję bankową, oraz po drugie stosowanie klauzuli „dolnego progu” nie skutkowałoby istotną zmianą kwoty miesięcznych rat należnych od konsumentów.

77 — Zobacz wyroki z dnia 6 października 2009 r., Asturcom Telecomunicaciones (C-40/08, EU:C:2009:615, pkt 39 i przytoczone tam orzecznictwo); z dnia 14 czerwca 2012 r., Banco Español de Crédito (C-618/10, EU:C:2012:349, pkt 49); z dnia 21 lutego 2013 r., Banif Plus Bank (C-472/11, EU:C:2013:88, pkt 33); z dnia 14 marca 2013 r., Aziz (C-415/11, EU:C:2013:164, pkt 53); z dnia 30 maja 2013 r., Jörös (C-397/11, EU:C:2013:340, pkt 32); z dnia 5 grudnia 2013 r., Asociación de Consumidores Independientes de Castilla y León (C-413/12, EU:C:2013:800, pkt 34); z dnia 27 lutego 2014 r., Pohotovost (C-470/12, EU:C:2014:101, pkt 51); z dnia 10 września 2014 r., Kušionová (C-34/13, EU:C:2014:2189, pkt 52); z dnia 18 lutego 2016 r., Finanzmadrid EFC (C-49/14, EU:C:2016:98, pkt 43, 44); z dnia 14 kwietnia 2016 r., Sales Sinués i Drame Ba (C-381/14 i C-385/14, EU:C:2016:252, pkt 34); a także z dnia 21 kwietnia 2016 r., Radlinger i Radlingerová (C-377/14, EU:C:2016:283, pkt 50).

78 — Chyba, że oczywiście upewni się, iż konsumentowi została przekazana wystarczająca informacja.

79 — Zobacz przypis 11 do niniejszej opinii.

80 — Zobacz punkty 44 i nast. niniejszej opinii.

81 — Zobacz wyrok z dnia 6 października 2009 r., Asturcom Telecomunicaciones, C-40/08, EU:C:2009:615.

82 — Zasada restitutio in integrum może bowiem w chwili jej realizacji napotkać trudność w postaci zasad dotyczących przedawnienia wierzytelności.

74. Biorąc pod uwagę niezbędne *uwzględnienie zasad krajowego porządku prawnego*, które kierowało decyzją o ograniczeniu w czasie skutków wyroku Tribunal Supremo (sądu najwyższego), dbałość o pewność prawa, na którą powołuje się ten ostatni sąd – jak pragnę przypomnieć, mniej ze względu na nowatorski charakter jego orzeczenia, a raczej ze względu na wielość potencjalnie dotkniętych sytuacji prawnych, mogącą podważyć stabilność sektora gospodarki – podzielana jest także przez porządek prawny Unii.

75. I tak, w tych okolicznościach decyzja Tribunal Supremo (sądu najwyższego) o ograniczeniu w czasie skutków stwierdzenia nieważności nieuczciwych warunków umowy nie wydaje mi się zagrażać ani skuteczności praw przyznanych w dyrektywie 93/13, ani celów, do których ona zmierza.

76. Z powyższych rozważań wynika, że art. 6 ust. 1 dyrektywy 93/13 w związku z zasadami równoważności i skuteczności należy interpretować w ten sposób, iż w okolicznościach sporów w postępowaniach głównych, nie stoi on na przeszkodzie orzeczeniu sądu najwyższego, w którym ten ostatni sąd stwierdza nieuczciwy charakter klauzul „dolnego progu”, nakazuje zaprzestanie ich używania i usunięcie ich z istniejących umów oraz stwierdza ich nieważność, jednocześnie ograniczając ze względu na wyjątkowe okoliczności skutki, w szczególności restytucyjne, tej nieważności do dnia wydania swojego pierwszego stwierdzającego ją wyroku.

B – W przedmiocie pozostałych pytań prejudycjalnych

77. Uważam, że odpowiedź, jaką sugeruję, aby Trybunał udzielił na pytania przedstawione w sprawie C-154/15 oraz na pierwsze wspólne pytanie w sprawach C-307/15 i C-308/15, jest wystarczająca do tego, aby sądy odsyłające mogły rozstrzygnąć spory w postępowaniach głównych. W związku z tym nie wydaje mi się użyteczne udzielanie odpowiedzi na pozostałe przedstawione pytania.

78. Pragnę jednak sformułować pewną liczbę końcowych uwag w celu wyeliminowania wszelkiej niejasności dotyczącej zagadnień systemowych poruszonych w tych sprawach.

79. Pragnę powtórzyć, że proponowane rozwiązanie ograniczone jest do szczególnych okoliczności omawianych spraw, oraz że takie ograniczenie, pochodzące od sądu najwyższego, powinno pozostać wyjątkowe.

80. Ponadto proponowane przeze mnie rozwiązanie nie powinno w żadnym razie uchodzić za potwierdzenie tezy, zgodnie z którą sądy krajowe mogą lub powinny stosować kryteria używane przez sam Trybunał, kiedy wpływa do niego wnioski o ograniczenie skutków jego własnych wyroków. Sposoby ukształtowania warunków, w których sąd najwyższy państwa członkowskiego może ograniczyć skutki swoich własnych wyroków, objęte są *prima facie* autonomią proceduralną państw członkowskich w granicach wyznaczonych przez zasady równoważności i skuteczności prawa Unii. Z tego powodu dalej idąca analiza kryteriów dobrej wiary i ryzyka poważnych konsekwencji w rozumieniu orzecznictwa RWE Vertrieb⁸³, do którego Tribunal Supremo (sąd najwyższy) wielokrotnie się odnosił, nie wydaje mi się w każdym razie przydatna. Należy natomiast przypomnieć, że Trybunał pozostaje co do zasady właściwy, na mocy pierwszeństwa i jednolitego stosowania prawa Unii, do dokonania oceny zgodności z prawem Unii określonych w prawie krajowym warunków dotyczących ograniczenia w czasie skutków wyroków sądów najwyższych wydanych przez nie w charakterze sądów powszechnych prawa Unii.

81. Z brzmienia ósmego pytania prejudycjalnego zadanego w sprawie C-308/15 wynika wreszcie, że sąd odsyłający wychodzi z założenia, iż ma on obowiązek rozszerzenia ograniczenia skutków restytucyjnych wynikających z nieważności klauzuli „dolnego progu”, orzeczonej w ramach powództwa zbiorowego przed Tribunal Supremo (sądem najwyższym), na powództwa indywidualne wniesione przeciwko

83 — Wyrok z dnia 21 marca 2013 r., C-92/11, EU:C:2013:180.

przedsiębiorcom, którzy nie byli pozwani przed Tribunal Supremo (sąd najwyższy) przy okazji tego powództwa zbiorowego. Rząd hiszpański, zarówno w swoich uwagach na piśmie, jak i podczas rozprawy, potwierdził, że taka zasada wymagająca automatycznego rozszerzenia jest obca hiszpańskiemu porządkowi prawnemu⁸⁴. Co prawda orzecznictwo Tribunal Supremo (sądu najwyższego) funkcjonuje jako uzupełnienie hiszpańskiego porządku prawnego⁸⁵, nie ma to jednak wpływu na uprawnienie każdego sądu, do którego wniesiono powództwo o stwierdzenie nieuczciwego charakteru klauzuli „dolnego progu”, do przeprowadzenia własnej analizy okoliczności i dokonania oceny, czy w konkretnym przedstawionym mu przypadku okoliczności te są identyczne, co powinno doprowadzić go w razie potrzeby do stosowania orzecznictwa Tribunal Supremo (sądu najwyższego). W tych warunkach ósme pytanie prejudycjalne przedstawione w ramach sprawy C-308/15 nie wymaga dodatkowych rozważań ze strony Trybunału. W każdym razie ze względu na to, że rozwiązanie przyjęte przez Tribunal Supremo (sąd najwyższy) nie wydaje mi się niezgodne z prawem Unii, jego stosowanie przez sądy powszechne może spełnić zasadę równości, a także zasadę ekonomii postępowania.

V – Wnioski

82. Biorąc pod uwagę powyższe rozważania proponuję Trybunałowi udzielenie na pytania prejudycjalne przedstawione przez Juzgado de lo Mercantil n° 1 de Granada (sąd gospodarczy nr 1 w Grenadzie) i przez Audiencia Provincial de Alicante (sąd okręgowy w Alicante) następującej odpowiedzi:

Artykuł 6 ust. 1 dyrektywy Rady 93/13/EWG z dnia 5 kwietnia 1993 r. w sprawie nieuczciwych warunków w umowach konsumenckich w związku z zasadami równoważności i skuteczności należy interpretować w ten sposób, że w okolicznościach sporów w postępowaniach głównych nie stoi on na przeszkodzie orzeczeniu sądu najwyższego, w którym ten ostatni sąd stwierdza nieuczciwy charakter klauzul „dolnego progu”, nakazuje zaprzestanie ich używania i usunięcie ich z istniejących umów oraz stwierdza ich nieważność, ograniczając jednocześnie ze względu na wyjątkowe okoliczności skutki, w szczególności restytucyjne, tej nieważności do dnia wydania swojego pierwszego stwierdzającego ją wyroku.

84 — Brak jasno rozpoznawalnej zasady nie umożliwia zatem analizy takiej jak przeprowadzona przez Trybunał w ramach wyroku z dnia 14 kwietnia 2016 r., Sales Sinués et Drame Ba (C-381/14 i C-385/14, EU:C:2016:252, pkt 32 i nast.).

85 — Zgodnie z art. 1 ust. 6 kodeksu cywilnego.